

LOGICA LUI HERMES – UN MODEL DE LOGICĂ SPECULATIVĂ

ȘTEFAN-DOMINIC GEORGESCU

Necesitatea unei noi logici – care să răspundă exigențelor impuse de nivelul la care a ajuns cunoașterea – nu este ceva de dată recentă. Încă Descartes, Vico sau Francis Bacon au avut în vedere – implicit sau explicit – elaborarea unei noi logici. Și, desigur, Kant și Hegel, care vorbesc explicit despre limitele logicii timpului lor. Dată fiind, așadar, dezvoltarea științei occidentale începând cu a doua jumătate a secolului al nouăsprezecelea, este de înțeles că mulți gânditori au pus această problemă și chiar au încercat să elaboreze o nouă logică. În plus, dezvoltarea tehnicii a condus la abandonarea conceptelor și procedeele logicii tradiționale, de orientare aristotelică, și la apariția și dezvoltarea rapidă a logicii matematice, care servea mult mai bine scopurilor tehnicii – prin excelență aplicativă. Desigur, în ce măsură dezvoltarea logicii și apariția unor noi tipuri de logică reprezintă un răspuns la dezvoltarea științei este o discuție extrem de amplă care nu face obiectul analizei de față. Pentru moment, este suficientă constatarea că schimbările din logică și din științe sunt cel puțin concomitente, dacă nu legate cauzal. Mai important ar fi faptul că, pe măsură ce secolul al douăzecilea avansa, se descopereau din ce în ce mai multe domenii care reclamau ajustări ale logicii sau chiar elaborarea unor noi tipuri de logică. S-a vorbit, așadar, despre o logică a științelor sociale, despre o logică cuantică, o logică a transfinitului sau o logică a religiei, pentru a menționa numai câteva noutăți.

Pe un astfel de fundal apare și logica lui Hermes, elaborată de Constantin Noica. Se poate vorbi, în perioada în care Noica trece la realizarea acestui proiect, despre o lipsă în ceea ce privește logica științelor spiritului. Lipsă care, așa cum considera și gânditorul român, l-a și determinat să purceadă la elaborarea unei noi logici. El a resimțit faptul că logicile contemporane nu pot da seama de evoluția și specificul științelor spiritului tocmai pentru că obiectul de studiu al acestora – spiritul – este un *ganz andere* prin raport cu ceea ce studiază științele naturii. Ceea ce înseamnă că vorbim nu de o diferență între două clase sau genuri de obiecte, ci de una ontologică, la un nivel profund. O diferență fundamentală, care solicită o altă manieră de a gândi și, implicit, un alt tip de logică.

Acest alt tip de logică ar fi logica speculativă. Desigur, nu există niște criterii precise pentru a construi sau evalua o logică speculativă. Cel mai important filosof speculativ, Hegel, a lăsat în urma sa doar niște elemente orientative, iar nu un set de exigențe precise. De altfel, nici Hegel nu elaborează o logică speculativă propriu-zisă, cu forme specifice, cu operații specifice, cu principii specifice. Celebra *Știință a logicii* a sa nu este doar o logică, ci o logică aplicată, sau chiar o teorie a categoriilor. Totuși, câteva elemente s-ar putea menționa.

În primul rând, se poate vorbi despre semnificația principiului non-contradicției. Din acest punct de vedere, lucrurile trebuie abordate cu multă prudență, deoarece se pot naște foarte ușor confuzii. Astfel, depășirea principiului non-contradicției – pe care o presupune orice demers dialectico-speculativ – nu înseamnă doar fixarea unor limite de aplicabilitate a acestui principiu, ci o altă înțelegere a acestuia. Și Hegel, și Noica, dar și alți filosofi speculativi¹ au atras atenția asupra faptului că acest principiu trebuie înțeles altfel, nu pur și simplu limitat. În al doilea rând, este vorba despre ideea unei logici a formelor de reproducere. Astfel, este cunoscut faptul că logica clasico-aristotelică, cel puțin în accepțiunea unei lungi tradiții medievale, este o logică a formelor de reflectare, iar logica matematică una a formelor de modelare. Logica lui Noica este speculativă pentru că se referă la forme de reproducere, al căror specific este dat de caracterul mobil și de evoluția în același timp cu obiectul cărui i se aplică (ceea ce nu se petrece în cazul schematismului celorlalte tipuri de logică). De asemenea, logica speculativă are în vedere procesualitatea și dezvoltarea, nefiind doar caracterizată de un simplu schematism. Nu în ultimul rând, logica speculativă are forme specifice: conceptul, arheotomia – sau diviziunea originară – și panoplia sau sinteza absolută².

Există mai multe argumente datorită cărora logica lui Noica poate fi considerată drept un model de logică speculativă. În primul rând pentru că Noica vorbește despre conceptul de câmp logic. Acest câmp trebuie numai prin analogie înțeles cu câmpul electro-magnetic. De fapt, acesta este un mediu – cu dublă semnificație, deci și ca termen care face legătura între doi extremi, având astfel semnificația speculativă clasică de *pons asinorum*, dar și acela de element care învăluie, care cuprinde în sine opușii – în care se petrece resemnificarea principiului non-contradicției: întregul este în parte, iar nu partea este în întreg³. Specificitatea acestui câmp este dată de relația aparte care există între universal și individuale – temă care l-a preocupat pe Noica în mod aparte, pe întreg parcursul creației sale filosofice. Astfel, dacă, în logica obișnuită, relația între universal și individual este una tensionată, universalul tinzând să uniformizeze individualul, să îl priveze de ceea ce îi este caracteristic, transformându-l într-un simplu „caz”, lucrurile stau tocmai invers în logica lui Hermes. Prin urmare, individualul ia asupra sa universalul în sensul că acesta dă măsura universalului. Un individual aparte poate, deci, funcționa ca „prototip” sau în calitate de „caz exemplar”, fiind un fel de reper în cadrul universalului. În termeni hegelieni am avea aici de-a face cu un individual care tinde spre universalizare, refuzând plasarea la nivelul cazuisticii statistice. Măsura umanității – exemplul favorit al lui Noica – devine, așadar, un Socrate, care tocmai prin specificitatea sa individuală (deși sintagma poate părea ciudată, știindu-se că nu există specificitate a individualului, cel puțin în logica tradițională) dă măsura umanității. A fi om nu mai înseamnă a satisface niște criterii abstracte, ci a fi ca un Socrate. Evident, în acest caz chiar și relațiile

¹ Vezi Alexandru Surdu, *Gândirea speculativă*, Ed. Paideia, București, 2000.

² *Ibidem*.

³ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, Ed. Humanitas, București, 1998, p. 398 și urm.

între individuale se modifică, nu numai acelea între individuale și universal (sau general, cum îl numește Noica; între acestea există diferențe, dar, pentru moment, le vom folosi indistinct, fără a aduce prejudicii argumentării). Ca un corolar al acestei exigențe privitoare la logica speculativă apare ideea că formele și entitățile la care aceasta se referă nu trebuie să fie abstracte sau, în cel mai rău caz, trebuie să tindă spre concretitudine. Universalul și individualul abstracte din logica tradițională sau modernă lasă astfel locul celor concrete din logica lui Hermes. Această relație între cele două mai are un element caracteristic: individualul nu se subsumează inert universalului, nu se înregimentează pur și simplu, ci este capabil să „elibereze” universalul sau, cu alte cuvinte, să creeze un câmp logic. Semnificația acestei difuzări este aceea că un individual poate prescrie prin sine o normă, fapt care poate conduce – deși Noica nu spune acest lucru explicit – la o depășire a vechii probleme filosofice a relației dintre descriptiv și prescriptiv. Astfel, se pare că nu numai norma normează faptul, ci și faptul normează norma. Desigur, nu este vorba despre o normare subiectiv-individuală. Adică individualul, ceea ce este factic sau factual, nu poate difuza o normă în virtutea propriei individualități izolate, ci numai întrucât această individualitate are valențe de generalitate. Deci, logica lui Noica nu permite individualului abstract să ia locul generalului abstract, ci numai individualului care poate cuprinde în sine generalul și-l poate difuza spre a crea un câmp logic care să mijlocească întâlnirea dintre individual și general, i se permite să tindă spre universalitate.

Acest mediu incipient care face începutul procesului logic este numit de Noica holomer. Holomerul este un individual-universal care difuzează câmpul logic și în care întregul se regăsește oarecum în parte. Mai mult chiar: întregul se dezvoltă din parte, fiind, într-un anumit sens, conținut în parte. Argumentația lui Noica pare a aminti de Hegel, în cazul căruia un universal anume este conținut în alt universal, mai puțin dezvoltat. Oricum, ideea producerii întregului din parte este una speculativă care definește în mod evident logica elaborată de Noica.

Un alt element care îndreptățește calificarea logicii lui Noica drept o logică speculativă este devenirea în sine a lucrului. Dacă, în logica tradițională, dar și în cea simbolico-matematică, lucrul rămâne fixat în așezarea lui, clasificat, plasat între limitele noțiunii sau clasei, în logica lui Hermes lucrurile devin, se dezvoltă în sine. Logica unor clase rigide este înlocuită de cea a unei mișcări și a unei deveniri a lucrului, care include în sine aspectele mai sus menționate: lucrul devine în sine, ca individual tinde către universalizare, se dezvoltă, difuzează câmpul logic din sine și eliberează universalul din sine, dându-i acestuia măsura. Acest proces aduce aminte de ideea organicității despre care vorbește și Hegel în logica sa. Astfel, avem de-a face cu o mișcare sistematică, organică, în cadrul căreia ceea ce este într-o determinație crește și se dezvoltă spre determinații din ce în ce mai complexe.

Holomerul despre care vorbește Noica este, deci, o unitate din sine activă, caracterizată de automișcare. Este unitate sintetică, care se dezvoltă procesual. Acest fapt este explicabil tot în termenii logicii speculative. Astfel, holomerul se dezvoltă prin disjungere, la nivelul krinamenului, și prin compunere, la nivelul synaethismului. Structura urmată pare să fie tot cea hegeliană, a conceptului, arheotomiei sau diviziunii originare, urmate de sinteza speculativă absolută.

Krinamenul este rezultatul unei disociații fundamentale a holomerului⁴. Semnificația acestuia nu este aceea a unei simple alăturări a două concepte, așa cum se procedează în interpretarea simbolică a logicii tradiționale. Așadar, mișcarea holomerului către krinamen este tocmai o etapă a universalizării individualului, a eliberării universalului din individual. Din nou, prin raportare la logica lui Hegel, putem vorbi aici despre un universal concret, legat substanțial cu individualul, iar nu în mod exterior, prin simple clasificări sau înregimentări.

Interesant este faptul că, cu această ocazie, logica lui Noica pare să se apropie foarte mult de ontologie, la fel ca la Hegel. Astfel, prin trecerea holomerului în krinamen, ne spune filosoful român, se petrece o deschidere a unui orizont de rostire⁵. Cu alte cuvinte, aceste forme specifice logicii lui Noica pulsează în real, se deschid din real, din obiectele cărora li se aplică. Desigur, aplicarea are aici un înțeles special, mai degrabă metodologic. Aceasta deoarece aceste forme sunt formele sub care se mișcă sau se dezvoltă realul și, în același timp, forme sub care înțelegem realul. Așadar, forme care reproduc realul în gândire, la nivel metodologic, dar și forme sub care realul se produce, la nivel ontologic.

Desigur, acestea nu sunt toate elementele care fac ca logica lui Noica să fie una de tip dialectico-speculativ. S-ar mai putea menționa faptul că rațiunea nu este o facultate a unificării, ci una a unificării și diversificării; de asemenea, s-ar mai putea vorbi despre conceptul nicasian de egalitate unilaterală, în cazul căreia întregul este cu totul în parte, dar partea nu este întregul. La acestea s-ar putea adăuga faptul că Noica propune chiar niște operații specifice logicii sale, compenetrația și potențarea, respectiv depotențarea. Totuși, elementele deja prezentate sunt suficiente pentru a susține teza inițială potrivit căreia logica lui Noica este un model de logică speculativă. Bineînțeles, aceasta ar trebui completată cu o metodologie și ulterior aplicată la toate disciplinele filosofice. Astfel, putem spune, în completarea tezei inițiale, că logica lui Hermes este, într-un fel, o promisiune a unui sistem filosofic și că elaborarea și aplicarea ei mai departe sunt viabile și merită încercate.

1. HOLOMER, KRINAMEN ȘI DISOCIAȚIE FUNDAMENTALĂ. NOUA TERMINOLOGIE DIALECTICO-SPECULATIVĂ

Problema unei noi logici nu a fost inițiată de Constantin Noica și nici măcar nu este de dată recentă; încercări de acest fel s-au mai făcut pe parcursul istoriei filosofiei occidentale, mai ales după ce aceasta părăsește perioada medievală – dominată de o încredere absolută acordată logicii de tip aristotelic – și pășește în perioada modernă. Descartes și F. Bacon dau tonul unei astfel de căutări, iar, în perioada contemporană, nimic nu pare mai firesc decât elaborarea unei noi logici, în condițiile apariției științei pozitive și aplicațiilor tehnice ale acesteia.

⁴ *Ibidem*, p. 423.

⁵ *Ibidem*.

În ciuda acestei stări de fapt, *Scrisori despre logica lui Hermes* nu pare a fi doar o simplă încercare de a elabora o nouă logică; dimpotrivă, ar fi vorba despre o nouă manieră de a pune problema logicității⁶, fapt care se poate traduce și prin reconsiderarea locului pe care îl ocupă logica în panoplia științelor filosofice, pe de o parte, dar și prin reevaluarea relației care se stabilește între logică și empirie. Pentru că, dacă, în afară de logica lui Hegel, majoritatea logicilor elaborate în perioada modernă și contemporană – inclusiv logica transcendențială a lui Kant – puneau problema logicității în termenii unei rupturi între gândire și realitate, în primul rând, dar și în cei ai unui formalism mai mult sau mai puțin pronunțat, logica pe care o are Noica în vedere este una a continuității dintre realitate și gândire⁷, logicul fiind, în mod fundamental, o manieră în care realitatea se manifestă, iar nicidecum o simplă formă străină acesteia. Desigur, înainte cu un secol și jumătate, Hegel încercase să pună în evidență modul în care logica lui Aristotel – și nu numai aceasta – ar putea fi interpretată și altfel decât prin prisma unui clivaj între gândire și realitate⁸, transformând toate tipurile de logică despre care avea cunoștință în etape ale propriei sale logici speculative (pe care, totuși, nu ajunge niciodată să o elaboreze într-o formă definitivă). Deci, sub aspect procedural, s-ar putea accepta că logica propusă de Noica ar fi apropiată de cea a lui Hegel. Totuși, Noica nu urmează întru totul – și, poate, nici măcar în mare parte – calea deschisă de ilustrul său predecesor, din cel puțin două motive: logicul nu este, în primă instanță, dezvoltare a ideii, ci intrare în formă a lumii; mai apoi, logica lui Hegel ar fi, prin excelență, exact logica pe care Noica o respinge, anume logica lui Ares, a conflictului contrariilor. Pe de altă parte, sub aspect metodologic, Noica nu propune o deducție a categoriilor, considerate ca determinații ale gândirii care se dezvoltă de la cel mai simplu gând până la cea mai elaborată formă, ci o sistematizare⁹, prin intermediul unor forme standard, a manierelor în care realul își află ordinea lăuntrică.

Date fiind aceste preliminarii, două sunt elementele ce structurează, inițial, concepția lui Noica despre logică: relația dintre parte și întreg și ideea de câmp logic. Ambele se regăsesc reunite în prima formă logică propusă de filosoful român ca variantă la noțiunea clasică sau conceptul hegelian, și anume holomerul. Acesta reprezintă o primă intrare în ordine logică a realului, în condițiile prezenței unui câmp logic pe care holomerul îl deschide. Această precizare se impune de la sine, de vreme ce Noica vorbește și despre alte intrări în ordine ale realului, chiar în debutul *Scrisorilor...*, dar neavând în vedere ideea de câmp logic. Specificitatea holomerului, dincolo de imposibilitatea reducerii acestuia la ideea de clasă,

⁶ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 391–392. Chiar de la începutul lucrării, Noica anunță că este vorba despre o altă perspectivă și se referă la starea de ordine numită logicitate.

⁷ *Loc. cit.* Logica este, în mod fundamental, proces și rezultat al intrării realului în ordine.

⁸ G.W.F. Hegel, *Știința logicii*, ed. cit., mai ales prima parte a *Doctrinei conceptului*, intitulată *Subiectivitatea*. Aici Hegel dă o interpretare absolut originală formelor logicii clasice, de sorginte aristotelică.

⁹ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 392–394. Noica nu se referă la categorii, ci la situații logice. Chiar dacă între acestea se poate stabili o oarecare ordine, nu este vorba despre o deducție, cel puțin nu una în sens hegelian.

specifică logicii lui Ares, este dată, pe de o parte, de cuprinderea întregului în parte și, pe de altă parte, de „iradierea” întregului în orice parte a sa. Laolaltă, acestea două îl conduc pe Noica la ideea de individual exemplar, cu funcție de nucleu al câmpului logic, în care întregul este conținut (de pildă, umanitatea în individualul Socrate, care conferă acesteia noi valențe) și care iriază sau parcurge întregul în mod complet. Dacă în cazul claselor din logica lui Ares (în diferitele ei variante) este vorba despre o simplă stabilire convențională a acestora, holomerul este eliberat în mod necesar de intrarea în ordine a realului. Cu alte cuvinte, holomerul este cel care pulsează în realitate, care rezultă din organizarea de sine a realului, sub formă de proces. În atari condiții, Noica vorbește despre ridicarea părții la puterea întregului, această metaforă matematică traducându-se prin reconsiderarea întregului și a părților sale prin raportare la acel individual exemplar care „dă măsura” întregului: nu întregul este baza care se combină repetitiv, ca în cazul logicii lui Ares, prin simpla repetiție, ci tocmai exponentul, adică ceea ce este exemplar, modifică natura bazei (adică a întregului care trece prin procesul de combinare matematică) și o determină. Holomeria, de fapt, este un proces logic cu nuanțe matematice, având natura unei intrări în ordine.

În altă ordine de idei, holomerul fiind o unitate logica activă de la sine (energică, de la grecescul *en-ergeia*) și trecând printr-un proces de devenire în cadrul căruia reflectă permanent o lege, pare de la sine înțeles că acesta este structurat de o tensiune interioară pe care o emană sub formă de câmp logic care *in-formează*, în forma iradierii. Folosirea acestui termen din fizica actuală de către Noica aduce cu sine necesitatea câtorva lămuriri. În primul rând, iradierea nu este o relație de simplă alăturare mecanică a unor obiecte – cum ar fi în cazul punerii laolaltă a elementelor unei clase în logica obișnuită –, ci un act de desfacere și difuzare a ceva în altceva¹⁰. Holomerul se desface, potrivit terminologiei *Scrisorilor...*, și emană ordine asupra întregului și părților sale. Aceasta, laolaltă cu teza potrivit căreia holomerul deschide, astfel, un orizont al rostirii, conduce la ideea disociației fundamentale, despre care filosoful român afirmă că este, efectiv, prima operație logică.

Această disociație fundamentală pare să-l aducă pe Noica, în cea mai mare măsură, în proximitatea lui Hegel, prin similitudinea care se poate stabili cu ideea hegeliană de judecată sau diviziune originară. Este vorba, desigur, despre natura formelor logice hegeliene, rezultate din dezvoltarea lăuntrică a conținutului. Astfel, conceptul hegelian se „desface” prin diviziunea originară, urmând să se regăsească în silogism. Aici pare să se origineze ideea lui Noica potrivit căreia rațiunea nu asociază două conținuturi străine – procedeu specific logicii lui Ares, în care reconcilierea celor două este, în principiu, imposibilă, fapt care face imposibil conceptul însuși, lucrurile rămânând doar la nivelul de clasă care conține, exterior, elemente dispartate, adunate laolaltă în mod convențional – ci disociază un conținut pe laturile sale sau, tot în terminologie nicasiană, îl „desface” lăuntric.

¹⁰ Și aici ar fi interesantă o abordare hegeliană, care să facă referire la distincțiile filosofului german între mecanism, chimism și teleologie. Desigur, Hegel nu se referă la iradiere nici măcar în filosofia sa a naturii. Oricum, ideea cuprinderii iradierii într-o logică pune serioase probleme cu privire la natura acestei logici.

Disocierea fundamentală este numită de filosoful român krinamen, termen provenit din elina veche, de la *krinein* = a judeca, a separa. Este important de precizat că disociația fundamentală nu este o simplă descompunere – aceasta din urmă fiind specifică doar generalurilor statistice – și poartă doar asupra unităților logice holomerice. Disocierea fundamentală, în acest context, face diferența între ceea ce are o natură logică, ceea ce este prins într-un câmp logic și ceea ce este doar statistic.

Desfacere a unității holomerice fiind, disociația fundamentală este ruperea generalului de individual, urmată de evoluția oarecum autonomă ale celor două. Într-adevăr, generalul este legea individualului și este purtat de acesta. Dar unitatea holomerică nu îngăduia manifestarea efectivă a individualului ca purtător de lege, ca nucleu iradiant care difuzează, prin iradiere, în general. Unitatea tensionată care este holomerul se desface prin disociere fundamentală, pentru a da naștere unui orizont interpretativ sau chiar unei lumi, cum apreciază Noica. Exprimare fericită, de vreme ce ideea interpretării are o istorie lungă care pornește încă din *Organon*-ul aristotelic. Numai că, de această dată, individualul pare a fi puterea care se exercită asupra generalului, prin interpretarea acestuia. În acest context, Noica se va referi la discluziune, ca opusă incluziunii specifică logicii lui Ares, practic primul termen sincategorematic¹¹ al logicii lui Hermes. Specificitatea discluziunii, ca trăsătură definitorie a disociației fundamentale, este dată tocmai de faptul că individualul nu este simplu element statistic al clasei (generalului), ci iese din aceasta, păstrând tensiune și cuprinzând generalul prin interpretare. Cu alte cuvinte, este vorba despre deschiderea unui câmp semantic și/sau interpretativ, al unui individual exemplar spre generalul respectiv.

Noica nu oferă, pe parcursul *Scrisorilor...* sale, prea multe exemple legate de aceste considerații privitoare la disocierea fundamentală. Dar ar fi lesne de înțeles că, de pildă, exemplul său celebru privitor la relația dintre Socrate și noțiunea „om” se desfășoară pe aceste coordonate¹². Socrate, în primă instanță, poate fi considerat un simplu individ statistic, un element al sferei noțiunii „om”. În măsura în care el comite un act – fiind, din punctul de vedere al relațiilor logice, o unitate logică activă – care reconfigurează conținutul acestei noțiuni, apare fenomenul holomeriei. Desigur, holomeria are ca efect disocierea fundamentală, adică momentul în care individul Socrate – considerat tot din punct de vedere logic – deschide un câmp semantic care problematizează conținutul noțiunii. La fel ar putea sta lucrurile, de pildă, cu un experiment științific recalitrant, care aduce cu sine o nouă unitate logică sub care se gândește ansamblul științei respective, în manieră holomerică, urmând, în mod firesc, momentul disocierii fundamentale, în cazul căruia ansamblul respectivei științe este reconsiderat din perspectiva respectivului experiment recalitrant. Noica face, anterior discuției despre holomer și krinamen, referire la ideea electricității care, deși fusese descoperită de grecii antici, fusese

¹¹ Desigur, și termenii sincategorematici trebuie înțeleși altfel. Noica, însă, nu alocă un capitol aparte pentru acești termeni.

¹² Constantin Noica, *Devenirea întru ființă. Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 407 și urm.

considerată nu un element care induce ordine în lume, ci un accident al naturii. Desigur, în cazul electricității, fenomenul holomerizării trebuia să mai aștepte în jur de două milenii, pentru ca știința modernă și contemporană a fizicii să îl plaseze la locul meritat. La fel se poate spune și despre ideea undei, care aduce cu sine o nouă ordine a lumii, fapt sesizat de filosoful român în *27 trepte ale realului*¹³.

Data fiind această stare de fapte, disocierea fundamentală este aceea care repune problema separării individualului de general și, implicit, deschiderea unui orizont semantic-interpretativ sau chiar deschiderea unei lumi. Noica are în vedere aici – poate sub o influență heideggeriană – ideea unei difuzări a logicului în alte domenii, tocmai pentru că orice altă știință presupune ideea unei structuri logice primordiale, a unei intrări în ordine. Pe de altă parte, relația dintre logica lui Hermes și alte domenii ar fi de altă natură, prin comparație cu relația dintre logica obișnuită și știință, deoarece holomerizarea nu ar impune un „pat al lui Procust” pentru toate științele. Holomerul nu mai este un universal abstract, ci unul concret, care are în natura sa lăuntrică partea, fapt care permite chiar „particularizarea”, adică adaptarea holomerului la domeniul respectiv. Este o logică extrem de permisivă, care îngăduie naturii fizice să se manifeste sub holomerul fizicalității, naturii umane sub cel al umanului ș.a.m.d. Cu alte cuvinte, nu există doar o logică, ci mai multe logici care au o unitate procedurală dată de fenomenul holomerizării urmate de disocierea fundamentală. În aceste condiții, disocierea fundamentală permite „aranjarea” întregului sub un anume holomer, în cadrul unui anumit câmp logic, fără a elimina posibilitatea holomerizării sub alt câmp logic, dar cu evitarea conflictului specific logicii lui Ares. Mai exact, lumea poate fi privită și interpretată, de pildă, fie sub ideea aristotelică de gravitație (tendință către locul natural), fie sub cea newtoniană (atracție în funcție de masă și pătratul distanței), fie sub cea specifică fizicii actuale etc. La fel, lumea poate fi gândită, în același timp, fie sub ideea de ordine, fie sub cea de haos; fie sub ideea existenței unui suflet al lumii, fie ca materie supusă unor legi. Și exemplele ar putea continua.

Noica pare să fie extrem de apropiat, prin concepția sa logică, dar mai ales prin ideea disocierii fundamentale, de concepții contemporane lui, atât în filosofie, cât și în știință. Elementul fundamental pare a fi acela unei abandonări a ideii de punct de vedere privilegiat, de sorginte carteziană, care se potrivea exclusiv cu o logică a lui Ares, dublat de acceptarea perspectivismului specific perioadei contemporane și actuale. Nietzsche, cu perspectivismul său, Heidegger, cu ideea *Dasein*-ului care deschide o lume, dar și Einstein, cu ideea reflectării universului diferit în fiecare punct al acestuia, în funcție de modul de propagare a luminii, par să fi fost materialul cu care filosoful român a lucrat în vederea elaborării acestei idei a disociației fundamentale ca separare, deschidere de orizont semantic-interpretativ și deschidere a unei lumi în care înțelegerea legii universale se face prin individual¹⁴.

Desigur, orice astfel de orizont semantic este legat, într-un fel, de o idee logică. Noica precizează, la începutul *Scrisorilor...*, care sunt situațiile logice

¹³ Ed. Humanitas, București, 1999, p. 143 și urm.

¹⁴ Este vorba, desigur, despre pluralitatea interpretărilor și despre individul-exponent care dă forța unei anumite interpretări.

fundamentale și ce este specific fiecărui câmp logic deschis de o astfel de situație logică. Disocierea fundamentală este, se pare, forma logică sub care se deschide orice câmp logic care aduce cu sine o anumită ordonare a lumii. În același timp, această disociere – nestatistică prin excelență – are structura analogiei, tradusă în terminologie matematică prin proporționalitate¹⁵. Dacă holomerul era plasarea universalului într-o relație dialectică neconflictuală (deci, nu în sensul dialecticii hegeliene), orientată spre individual și ordonată de acesta, disociația fundamentală – ca analogie sau proporție – reprezintă recunoașterea unui număr cvasiinfinit de forme echivalente sub care ordonarea poate apărea, exact ca în cazul proporționalității matematice. Din acest motiv, Noica afirmă că numerele întregi sunt ale naturii, iar proporțiile ale cunoașterii. Natura se mișcă prin întreguri, disocierile în părți fiind dăunătoare (de pildă, înmulțirea prin diviziune celulară presupune repetarea unui întreg, iar ceea ce este incomplet este eliminat prin legile naturii). În cazul înțelegerii, disocierea fundamentală și identificarea unor proporții pare a fi primul pas în înțelegerea unui întreg. Și în acest caz Noica pare să se apropie de faimosul exemplu hegelian privitor la înțelegerea funcționării unui organism, care poate fi realizată doar prin apropierea acestuia ca întreg. Metodologic vorbind, disocierea fundamentală ar corespunde analizei, aceasta fiind urmată, desigur, de alte situații logice fundamentale (pe care Noica le enumeră tot în debutul *Scrisorilor...*: coordonarea, subordonarea etc.) care ar trebui să conducă la sinteză, deci la cuprinderea obiectului cunoașterii într-un întreg conceput, înțeles. Procedura lui Noica, pe de altă parte, este specifică științelor spiritului și nu presupune, ca în cazul științelor naturii, o analiză și o sinteză efective (de pildă, nu presupune disecarea în vederea înțelegerii anatomiei). Aceasta deoarece logica lui Hermes este o logică dinamică, o logică a vieții, și presupune înțelegerea în dinamismul său a unui organism, spre deosebire de logica lui Ares, logica științelor moderne și contemporane prin excelență, care presupune o înțelegere statică a lumii și, pe cale de consecință, poate lucra numai cu întreguri statice, lipsite de viață. Problema logicii lui Ares, cu alte cuvinte, este aceea că susține o „disecare” a realului, urmată de un concept-sinteză care, după spusele lui Hegel, lasă în urmă cadavre¹⁶. În vederea unei dominări a lumii prin tehnică și tehnologie, o astfel de procedură pare legitimă. Dimpotrivă, logica lui Hermes lasă lucrurile să fie (o apropiere, probabil, de Heidegger și al său concept de *Gelassenheit*) și le cuprinde în dinamismul lor, în dezvoltarea vieții lor.

Date fiind aceste condiții, problema care se pune este în ce măsură logica lui Hermes ar fi potrivită nu numai pentru științele spiritului, dar și pentru înțelegerea naturii. Ca logică a științei contemporane pare destul de evident că nu poate funcționa sau că poate funcționa numai până la nivelul la care știința contemporană se întâlnește cu problema umanului. Ce pare că ar putea întemeia o astfel de logică este o filosofie a naturii, probabil în sensul celei elaborate de Hegel ca parte a propriului sistem filosofic. Desigur, orizonturile de înțelegere deschise de cercetarea științifică actuală pot fi destul de ușor explicate prin recursul la logica

¹⁵ Constantin Noica, *Devenirea întru ființă. Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 393–394.

¹⁶ G.W.F. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, „Prefață”, ed. cit., p. 34 și urm.

lui Hermes. Problema apare atunci când logica trebuie să furnizeze și o metodologie și, desigur, o întrebuințare a realului. La acest nivel Noica pare să fi lăsat puțină neclaritate să planeze asupra lucrurilor. Aceasta deoarece se deschid două posibilități. Fie logica lui Hermes este una integrativă, care poate cuprinde și reinterpretă logica științei și tehnicii contemporane, recurgând la metodologia acestora – eventual puțin modificată – și, în același timp, fiind mai extinsă și putând cuprinde și științele spiritului; într-o astfel de interpretare, logica lui Noica este ceva mai slabă, deoarece nu furnizează o metodologie proprie. Preferința lui Noica pentru metaforele matematice, dar și pentru spiritul științific – pozitiv, chiar –, precum și adaptarea filosofică a unor concepte științifice (de pildă, unda sau proporția) ar părea să susțină, cel puțin la nivelul unei tendințe, o astfel de interpretare. Fie logica lui Hermes este o logică cu totul nouă, iar atunci metoda, procedeele și aplicațiile logicii lui Ares ar trebui complet eliminate, tot corpul cunoașterii urmând a fi reconstruit pornind de la noua logică. Această a doua interpretare pare a fi susținută chiar de structura logicii lui Hermes și de ideea unui nou orizont semantic și interpretativ pe care o astfel de logică îl deschide.

Indiferent care ar fi direcția interpretativă pe care se merge, ambele perspective – și, poate, și altele care nu apar în prezenta lucrare – reclamă o continuare și o completare a sistemului filosofic nicasian cel puțin cu o metodologie și o filosofie a naturii, care să completeze ontologia și logica propuse de Noica. Și, desigur, cu o perspectivă metafilosofică, din care să reiasă clar care ar fi posibilitățile de relaționare a filosofiei gânditorului român cu cercetarea științifică actuală. Premisele unei astfel de completări și continuări sunt fixate chiar de logica lui Hermes care, în tradiția deschisă de idealismul german, trebuie să-și primească locul cuvenit de disciplină filosofică fundamentală și de temelie al sistemului filosofic nicasian.

2. MODELUL I-D-G CA ALTERNATIVĂ LA DIALECTICA TRIADICĂ HEGELIANĂ

Atunci când, la finalul celui de-al nouălea capitol al lucrării *Scrisori despre logica lui Hermes*, Constantin Noica anunță intenția sa de a propune o logică a tematicului în locul uneia a theticului¹⁷, cititorul ar putea înțelege că referirea nu are legătură doar cu logica lui Ares, ci și cu logica dialectico-speculativă elaborată în urmă cu un secol și jumătate de Hegel. De fapt, aceasta din urmă ar putea fi considerată o logică de tipul celei a lui Ares, cel puțin dintr-o anumită perspectivă, mai cu seamă că este celebră afirmația filosofului german potrivit căreia nu există nici măcar o singură teză a lui Heraclit pe care să nu o fi cuprins-o în logica sa – iar lupta contrariilor pare să fie, cel puțin prin tradiția interpretativă dominantă, caracteristica principală a concepției filosofului antic grec din Efes. În treacăt fie spus – și mai mult ca element de context semantic, decât ca argument – chiar structura lucrării lui Noica pare a fi una tematică – scrisorile putând fi considerate

¹⁷ *Scrisori despre logica lui Hermes*, Editura Humanitas, București, 1998, p. 444.

tot atâtea teme sau tematizări, fiind cu greu decelabile ca purtătoare de teze, cel puțin în accepțiunea hegeliană a termenului.

Cel puțin până la această etapă a construcției logicii sale, filosoful român pare că are ca element principal trecerea exteriorității în interioritate – pe care el o rezumă sub conceptul de trecere a mediului extern în mediul intern¹⁸ –, ceea ce pentru sistemul hegelian ar fi fost de neconceput. Dimpotrivă, filosoful german pornește tocmai de la o interioritate absolută, de la gândul întors spre sine și pur, care ulterior generează exterioritatea (în filosofia naturii) și o cuprinde (în filosofia spiritului). De fapt, Noica pornește de la bun început cu această exterioritate care se interiorizează – referindu-se la conceptul repetiției, care se „sublimează” (de la verbul *aufheben*, specific sistemului hegelian) în simetrie, care la rândul ei se „sublimează” în asemănare și așa mai departe, tot acest proces fiind, de fapt, o interiorizare a unei regularități pe care Noica o așterne drept natură și fundament al ceea ce el numește logicitate. Tocmai acest mod de a proceda, de la ceea ce ține de exterioritate spre interioritate, anunță și o structură alternativă la triada hegeliană (deși sunt unii comentatori care consideră ca triada teză–antiteză–sinteză nu este specific hegeliană, iar Hegel nu procedează mereu triadic).

Al doilea element de fundal care legitimează afirmația că modelul I-D-G s-ar putea să fi fost conceput de filosoful de la Păltiniș și ca o alternativă la logica hegeliană este dat de preocuparea acestuia pentru punerea în evidență a caracterului procesual al demersului. De fapt, chiar ideea „devenirii într-o ființă”, atât de îndrăgită de acesta, dă întregii construcții logice nuanța de proces. *Stricto sensu*, întreaga lucrare a lui Noica este alcătuită cu maximă preocupare pentru expunerea procesualității, fapt care poate fi sesizat chiar de la început, tot cu ocazia deducțiilor din prima scrisoare. Și ulterior, însă, parcursul teoretic presupune „mișcări ale conținutului” – cum ar spune Hegel – sau o dinamică în cadrul căreia sunt „deduse” (tot în terminologie hegeliană) toate determinațiile conceptuale relevante pentru demers.

Conceptele de individual, determinare și general apar tocmai în cadrul acestui proces logic, explicit numite în a zecea scrisoare. Contextul este dat de considerațiile privitoare la abordarea formală a judecății¹⁹ – fapt care prilejuiește tocmai identificarea I-D-G ca model teoretic care nu se referă la acest caracter formal al logicii, ci tocmai la o dinamică a conținutului în cadrul căreia atrage atenția cu conexiunea exterioară a judecăților, ci la tocmai natura judecății. De altfel, Noica spune explicit că modelul I-D-G poate da senzația unei simple abordări formale alternative, dar el reprezintă, în realitate, „ceva esențial despre natura judecății și varietățile ei posibile”²⁰. De altfel, formele adjectivale ale verbelor întrebuințate pentru a desemna cele șase tipuri de judecăți arată caracterul dinamic al acestora, dar și pe cel care ține de funcționare: fiecare dintre cele șase tipuri de judecată reprezintă, de fapt, rezultate al unor procese judicative – fapt indicat tocmai de formele gramaticale mai sus menționate. De altfel, Noica

¹⁸ *Ibidem*, p. 440 și urm.

¹⁹ *Ibidem*, p. 446 și urm.

²⁰ *Ibidem*, p. 448.

precizează, în paragraful imediat următor prezentării tipurilor de judecăți, că, prin contrast cu tabloul clasic al judecăților întrebuițat inclusiv de Kant pentru stabilirea categoriilor, propriul său tablou se referă la „*ce-ul judecăților*”, iar nu la modalitatea acestora, adică la „*cum-ul judecăților*”²¹.

Fiecare tip de judecată susține, pe de altă parte, un anumit mod al culturii sau demers cultural. În cazul concepției hegeliene, fiecare epocă istorică se desfășura – chiar la nivelul realității, dar mult mai evident la nivelul reflectării acesteia în dinamica istorică a spiritului – sub puterea unei anumite determinații a conceptului. Desigur, diferențele între cei doi gânditori sunt notabile: Hegel concepe istoria într-o dinamică filosofică, în vreme ce Noica se referă – cel puțin în acest caz – la determinări care par a ține de natura eternă a unor forme logice. În ciuda acestui fapt, ambele perspective vizează punerea în evidență a modului în care structurile conceptuale se manifestă în realitate sau îi sunt subiacente – având, fără îndoială, și un rol generativ. Cu alte cuvinte, este vorba despre un nou sens al „aplicării”²² schemelor conceptuale la realitate – mai precis despre faptul că, atât în cazul lui Noica, cât și în cel al lui Hegel, nu se poate vorbi despre o schemă logică subiectivă și străină de natura obiectului care i se aplică din exterior acestuia, ci tocmai despre una care îl structurează interior și care prescrie liniile directe ale dinamicii acestuia. Și din acest motiv cele șase tipuri de judecăți la care se referă filosoful român sunt, de fapt, tot un rezultat al unei deducții de tip dialectico-speculativ, dar, de această dată, de la forma logică spre realitatea spirituală – iar faptul că Noica oferă exemple concrete de aplicabilitate reprezintă un argument în plus pentru această teză. Demersul este profund diferit de cel hegelian, dar această constatare nu îl face să fie în mai mică măsură o alternativă la acesta: și dialectica triadică de tipul teză-antiteză-sinteză, și constelația judiciară hexadică au menirea de a arăta cum anume lucrează procesul logic la nivelurile de profunzime ale realului. Deci, la cei doi gânditori este vorba despre asemănare la nivelul relației dintre logic și real, dar diferență în ceea ce privește modalitățile în care aceasta este înțeleasă.

Specific perspectivei nicasiene este și faptul că cele șase tipuri de judecăți fundamentale, alcătuite pe structura I-D-G, sunt numite „rostiri” – termen care denotă modalitatea în care funcționează acestea în lăuntrul realului. Hegel nu a simțit nevoia să denumească în vreun fel anume această funcționare, poate și pentru faptul că aprecia că filosofia nu are neapărată nevoie de un limbaj prea tehnic, iar un astfel de termen ar fi avut, în economia sistemului filosofului german, doar un rol exotic. Nu la fel se petrec lucrurile în cazul lui Noica, pentru care punerea celor șase judecăți sub titulatura de „rostire” reprezintă o ridicare a acestora la demnitate filosofică majoră. Rostirea ar fi, în acest caz, modalitatea în care logicul reflectă dinamica realului – adică binecunoscuta punere în rost, la care filosoful român face referire și cu alte ocazii²³. De fapt, chiar de la începutul *Scrisorilor...* Noica vorbește despre o intrare în formă a lucrurilor, pe care o

²¹ *Ibidem*, p. 449.

²² *Ibidem*, p. 450.

²³ De pildă, în *Rostirea filosofică românească*, a cărei primă ediție a apărut în 1970, la Editura Științifică.

numește logicitate²⁴. Această rostire/rostuire logică pare să fie de maximă importanță pentru concepția despre logică a filosofului român. Pe de altă parte însă, cu această ocazie se întrevade și prima diferență majoră față de modul în care vede Hegel rolul logicii în cadrul sistemului filosofic.

Astfel, pentru filosoful german, logica pornește de la începutul absolut al cunoașterii, care nu presupune niciun fel de dat prealabil, fie acesta determinat sau nedeterminat. Mai mult, logica lui Hegel ar fi, potrivit celebrei afirmații a filosofului german, chiar ontologia sa – fapt care arată caracterul idealist al filosofiei sale. Dimpotrivă, Noica pare să adere la ideea că logicul este rezultat al unei dinamici a realului – mai exact, lucrurile sunt acelea care intră în logicitate. Mai mult, gânditorul român afirmă explicit că „starea de logicitate poate fi prevăzută peste tot”²⁵, fapt care arată că logicul este oarecum *in rem*, iar nu *in mente*. În acest context, modelul I-D-G pare să fie unul specific ontologiei, iar mai puțin logicii. Sau, ce ar putea părea o forțare – și ontologia lui Noica ar trebui să fie o logică. Totuși, aceste ipoteze nu par credibile – mai degrabă Noica a conceput modelul I-D-G ca pe o oglindire (speculativă) a proceselor realului, la care se referă în tratatul său de ontologie.

Deosebit de interesante, sub aspectul tratării comparative a celor două perspective, par să mai fie două probleme: explicarea silogismului clasic prin modelul I-D-G și chiar distincția pe care o face Noica între individual, determinații și general.

Din maniera de tratare a *Scrisorilor...* transpare destul de evident că, deși problema judecății nu este expediată sumar, totuși scopul este acela de a ajunge la chestiunile legate de silogism. Ținând cont de faptul că Noica exclude explicit din dezbateră tratarea formală a silogismului – pe care o numește „denucleată”²⁶ –, trebuie avut în vedere acel drum invers la care recurge și Hegel, anume de a considera drept fundamentală forma silogismului, de la care pornind se ajunge la judecată, iar apoi la noțiune sau concept²⁷. În mod evident, interesul filosofului român este legat de problema medierii și de explicarea prin modelul I-D-G a silogismului ca rostire mediată. Astfel, discuția se poartă în termenii stabilirii caracterului de mediu al fiecăruia dintre cei trei termeni, cu deducția modurilor silogistice respective. Desigur, abordarea este mult mai complexă – în condițiile în care gânditorul român are în vedere integrarea mai multor aspecte, privitoare la metodologie, la specificitatea silogismului (silogism al științei etc.) sau la maniera de desfășurare a silogismului (drumul în sus, drumul în jos, silogism al accidentului etc.). Per ansamblu, însă, dacă Hegel voia să dovedească faptul că logica este o știință pură, lipsită de orice conținut empiric, Noica pare să intenționeze ca, prin modelul I-D-G, să elaboreze o logică în care să cuprindă toate conținuturile posibile, de orice natură ar fi acestea. Chiar catalogarea celei de-a treia figuri silogistice drept „silogism al accidentului”²⁸ stă mărturie în acest sens – de vreme ce tocmai

²⁴ *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 392.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 453.

²⁷ *Ibidem*, p. 446

²⁸ *Ibidem*, p. 459.

accidentul este acela care trasează o graniță clară între logic și empiric, cel puțin în accepțiune aristotelică (mai ales cu referire la conceptul de *infimae species*). În altă ordine de idei, dar tot în legătură cu modelul I-D-G ca alternativă la dialectica triadică hegeliană, trebuie menționat că și filosoful german tratează problema judecății din perspectiva naturii acesteia, fără a recurge la abordarea extensionalistă specifică considerării matematice a silogismului, care se bazează pe reducerea noțiunilor la sfera lor și ignorarea aspectelor intensionale. Deși este un simplu contrafactual exotic, ar fi poate interesant de imaginat care dintre aceste abordări ar fi fost considerată de Aristotel mai apropiată de concepția sa asupra silogismului.

În al doilea rând, chiar distincția realizată de Noica între individual, determinații și general califică perspectiva sa drept o concurentă pentru cea hegeliană. Filosoful german nu simte nevoia unei distincții de o asemenea precizie pentru niciuna dintre noțiunile folosite – considerând că logica se referă la determinații ale gândirii (*Denkbestimmungen*). Se poate considera, cu ceva îngăduință, că structura sistemului este triadică, deși, cum s-a precizat mai sus, Hegel nu procedează mereu triadic nici în logica sa și nici în alte părți ale sistemului sau în alte lucrări. Pentru Noica, individualul și generalul au un alt statut logic decât determinațiile. Mai mult, cei trei sunt doar „termeni ai oricărei formații”²⁹. Propriu-zis, tot demersul logic al lui Noica poate fi considerat, schematic, identic sub aspectul procedurii cu cel hegelian, excepția fiind tocmai privilegierea individualului și generalului, adică scoaterea lor de sub tutela determinațiilor. Faptul este explicabil – pentru Noica problema individualului și a generalizării acestuia fiind de maximă relevanță, în vreme ce Hegel expediază discuția despre primul, iar la al doilea nu se referă, preferând conceptul de „universal”. De fapt, ideea de general în sens nicasian i-a fost completă străină filosofului german, iar aceasta nu numai din rațiuni care țin de coordonata temporală, ci chiar de unele legate de ordinea cunoașterii: conceptul de „generare”, de care pare să fie mult mai apropiat conceptul de „general” al lui Noica, prin comparație cu cel de „universal”, nu poate exercita vreun rol semnificativ într-un sistem al ideilor pure cum este cel al logicii lui Hegel. Or, Noica pare să fie interesat, chiar în logică, de modul în care un individual influențează generalul și chiar devine sursă a puterii acestuia asupra realului; cu alte cuvinte, logica lui Hermes vizează să arate maniera în care generalul devine generator prin forța individualului care îl întrușipează și, mai apoi, îl reconformează. De amintit este aici celebrul exemplu dat de gânditorul român în legătură cu reconfigurarea pe care Socrate, un individual, o produce la nivelul generalului „uman”, modificându-l pe acesta prin determinarea sa ca sacrificiu de sine pe altarul ideii filosofice. Este, probabil, cel mai grăitor exemplu care ilustrează toate celelalte considerații nicasiene cu privire la diferența dintre „general” și „universal”.

Nu în ultimul rând, modelul hegelian individual-particular-universal (I-P-U) diferă de cel al lui Noica (I-D-G) prin faptul că, deși Hegel nu o practică și chiar pare să nu îi acorde o relevanță însemnată, abordarea extensionalistă are, totuși, o prezență de netăgăduit. Hegel nu exclude definitiv din sistemul său o astfel de

²⁹ *Ibidem*, p. 446.

abordare pe care ar numi-o, probabil, abstractă, ci îi alocă o semnificație redusă. Noica, pe de altă parte, pare să nu accepte în niciun fel o abordare de acest gen a formelor logice, modelul I-D-G părând să nu îngăduie reducerea judecăților sau silogismelor la forme a căror înțelegere se bazează strict pe o interpretare extensionalistă a noțiunilor. Este greu de spus în ce măsură zorii noilor tipuri de logică – mai ales simbolico-matematică – îi erau familiari lui Noica atunci când elabora logica sa. Cert este că filosoful român pare să înțeleagă foarte bine caracterul plat al acestui tip de logică. Logica hegeliană avea, la 150 de ani de la elaborare, un caracter parțial, noile mișcări ale spiritului, cum ar fi spus Hegel, nemaiputând fi reflectate de aceasta. Prin urmare, Noica ar fi putut găsi chiar în acest fapt un motiv subiectiv pentru elaborarea unei noi logici dialectico-speculative, care, dacă nu o putea depăși pe cea hegeliană, avea, totuși, cele mai mari șanse de a o completa. Desigur, evoluția cunoașterii furnizează și un fundament obiectiv al acestei noi logici, mai cu seamă că gândirea dialectico-speculativă însăși se vedea pusă în fața unor reconsiderări tematice și terminologice, datorate mai ales explorărilor științifice și aplicațiilor tehnice ale acestora³⁰. Toate acestea par a converge către teza potrivit căreia modelul I-D-G și chiar întreaga logică elaborată de Noica reprezintă o logică dialectico-speculativă alternativă la cea hegeliană, lăsată, în fond, nefinalizată de Hegel.

³⁰ Aici ar fi de menționat, de pildă, interesul pe care Noica îl acordă conceptelor de „undă” și „cod”. Pe primul dintre ele chiar îl consideră o provocare filosofică la nivel fundamental – categorial (mai ales în lucrarea *27 trepte ale realului*).